

„Ti legdrágább gyermekek, legyen tiétek ez az énekeskönyvecske...”

Nikolaus Herman énekei a próbafüzetekben

■ FEKETE ANIKÓ

Evangelikus Hittudományi Egyetem
egyetemi adjunktus
E-mail: aniko.fekete@lutheran.hu

DOI: 10.61894/LP.2026.101.10.3

- **Nikolaus Herman 16. századi énekszerző 176 énekét hagyott hátra, e gazdag hagyatékból az 1982-es *Evangelikus énekeskönyv* mindössze hármat tartalmaz. Az énekeskönyv-megújítás most három újabb Herman-éneket ajánl felvételre, melyek nagyban gazdagíthatják a gyülekezeti énekrepertoárt. Ezek szövegi és dallami hátterét mutatja be az alábbi cikk.**

Kulcsszavak: Nikolaus Herman / énekeskönyv-megújítás / próbafüzet / himnológia / Evangelikus énekeskönyv

A címbeli szavakkal szólította meg a gyermekeket nekik szánt énekeskönyvének verses zárszavában Nikolaus Herman joachimsthalai tanár, kántor és énekszerző.¹ Alázatról és a rábízottak iránti elkötelezettségről tanúskodnak e sorok, ahogyan a tanár egész élete is. Közel negyven évig végezte hivatását a város latin iskolájában, a tananyag elsajátítását bibliai történeteket feldolgozó énekekkel segítette, amelyekkel két gyűjteményt is megtöltött. Hogy az éneklés milyen hatékony eszköz a tanultak elmélyítésében, azt Luther is felismerte, a *Nagy káté* előszavában így javasolta az énekek használatát az oktatásban: „...ráadásul és megerősítésül néhány ezekről készült zsoltárt vagy éneket is elő lehet venni, hogy az ifjúság így járatos legyen a Szentírásban, és naponként gyarapodjék.” (SRÉTER 1944, 13. o.) Herman pedig a címben is idézett *Sonntagsevangelia* kiadványának előszavában fogalmazta meg ezt a pedagógiai jelenséget: „...amit énekbe öntünk, azt könnyebb megtanulni és megjegyezni, mint ha csupán olvasnánk vagy hallanánk azt.”²

Nagyszerűen értett a legkisebbek nyelvén, ezt tömör, mégis közérthető s emellett teológiailag is letisztult fogalmazásmódja bizonyítja. Hogy milyen elterjedtek voltak énekei a gyermekek körében, arról Nikolaus Selnecker 1587-ben így tudósít: „Evangeliumon alapuló énekeit nagyon szorgalmasan énekelték az iskolásfiúk Lipcse utcáin.”³ Különböző gyűjteményekben 176 éneke maradt ránk (HEG 2: 147. o.), énekeskönyvünk ezek közül hármat tartalmaz: a *Jöjj, Isten népe, áldjuk őt* (EÉ 156), a *Felvirradt áldott, szép napunk* (EÉ 217), valamint a *Midőn eljön az én óráim* (EÉ 501) kezdetű énekeket. Az énekeskönyv-megújítás eddigi próbafüzeteiben e gazdag életmű további három darabja kapott helyet: a *Már kihuny a szép nap fénye* (PF 05), *Az Úr nevében indulunk* (PF 036) és a *Krisztust dicsérje*

¹ „Ihr allerliebsten Kindelein, das Gsangbüchlein soll euer sein...” Beschluss zu den Kindern. In: HERMAN, Nikolaus: *Die Sonntags Evangelia*. Wittenberg, 1560. WOLKAN 1895, 239. o. A forrásra a továbbiakban a szakirodalomban leginkább elterjedt *Sonntags evangelia* írásmóddal hivatkozunk. HEG 2: 146. o.

² „...alles, was in Gesang verfasst wird, leichtlicher zu lernen und besser zu behalten ist, denn was man sonst liest und höret.” WOLKAN 1895, 10. o. (Ford. F. A.)

³ „...seine Lieder aus den Evangelien sehr fleißig von den Schulknaben zu Leipzig auf der Gasse gesungen wurden.” Idézi: HEG 2: 147. o. (Ford. F. A.)

énekünk (PF 068) című tételek. Érdemes tehát közelebbről is megismernünk a felvételre javasolt énekeket, valamint a joachimsthal tanító zenei hagyatékát.

Az elhivatott tanítómester

Nikolaus Herman valószínűleg 1518-ban, fiatal felnőttként került a cseh Érchegeységben fekvő, virágzó bányavárosba, Sankt Joachimsthalba (ma: Jáchymov, Csehország), amely abban az időszakban a pénzverés egyik fontos központja volt. Az ifjú Herman kezdetben tanársegédi posztot töltött be az újonnan alapított latin iskolában, s emellett kántori feladatokat is vállalt (HEG 2: 146. o.). Pályája korai időszakát hitbeli és szakmai útkeresés jellemezte. Habár a városban a cseh testvérközösség is jelen volt, Hermanra egyre nagyobb hatást gyakorolt a lutheri tanítás, főleg a reformátor 1524-es *Németország összes városainak polgármestereihez és tanácsosaihoz keresztény iskolák felállításáról és fenntartásáról* című pedagógiai írása (RÖSSLER 2001, 262. o.; vö. LVM 4: 162–184. o.). Herman Lutherrel együtt vallotta, hogy a reformáció terjesztésében és a gyülekezetépítésben is kiemelt szerepe van az ifjúság keresztény szellemű nevelésének (uo. 263. o.).

Lutherrel folytatott 1524-es levélváltásából kirajzolódik, hogy ebben a kezdeti időszakban szakmai nehézségekbe ütközött tanítói munkája során – feltételezhetően épp pedagógiai elképzelései miatt. Az iskola akkori rektorával, Philipp Eberbachkal való nézeteltérései okán már-már azt fontolgatta, elhagyja a várost. Válaszában Luther tanácsokkal látta el, és maradásra biztatta (HEG 2: 146. o.). Herman végül továbbra is kitartott állásában, és a helyzet 1532-ben végre szerencsés fordulatot vett. Ebben az évben került ugyanis az iskola élére, később pedig a város lelkészi posztjára Johann Mathesius, akivel Herman szoros munkatársi és baráti kapcsolatot alakított ki (RÖSSLER 2001, 265. o.). Kettejük együttműködése rendkívül inspiráló volt Herman számára, a lelkész prédikációi gyakran annyira megragadták őt, hogy igehirdetés után rögtön késztetést érzett arra, hogy a hallott evangéliumot énekbe öntse (HEG 2: 147. o.).

Egészségi állapota idővel egyre romlott, köszvény gyötörte, emiatt élete utolsó éveiben fel kellett hagynia a tanítással. Ekkor nyílt lehetősége arra, hogy énekeit rendezze. 1560-ra összeállította *Sonn- und tagevangelia* gyűjteményét, amely szerkezetileg a perikóparendet követi, vagyis az egyházi év vasárnapjainak és ünnepnapjainak evangéliumait dolgozza fel. A kötethez Paul Eber írta az előszót (NDB 8: 628. o.). Herman hangsúlyozta, hogy énekeit elsősorban iskolai, illetve otthoni használatra ajánlja keresztény családapáknak és gyermekeiknek (HEG 2: 147. o.). Másik kötete már csak halála után, 1562-ben jelent meg lelkésze, Mathesius előszavával, címe: *Die Historien von der Sündflut*.⁴ Ebben nemcsak az özönvízről szóló énekek szerepeltek, hanem más, ó- és újszövetségi témájúak is. Hermannak halála előtt még sikerült összeállítania a gyűjtemény tartalmát, de a közreadást már nem érte meg (HEG 2: 148. o.).

⁴ HERMAN, Nikolaus: *Die Historien von der Sündflut, Joseph, Mose, Elia, Elisa und Susanne, samt etlichen Historien aus den Evangelien. [...] Für christliche Hausväter und ihre Kinder*. Wittenberg, 1562. (A cím fordítása: Az özönvíz, József, Mózes, Illés, Elizeus és Zsuzsanna történetei, valamint számos történet az evangéliumokból [...] keresztény családfejeknek és gyermekeiknek. – F. A.)

Krisztust dicsérje énekünk

A *Második próbafüzet* Hálaadás Isten gondoskodásáért című fejezetében található Herman Keresztelő Jánosról szóló éneke *Krisztust dicsérje énekünk* szövegkezdettel (PF 068). A *Wir wollen singn ein’ Lobgesang* a *Sonntagevangeliában* jelent meg *Von sanct Johan dem Teuffer* alcímmel június 24-re rendelve (BALDERMANN–HEINRICH 2002, 74. o.), azonban az egyházi év több pontjára is jól illeszkedik, elsősorban advent harmadik vasárnapjára, melynek evangéliumában fontos szerepet kap Keresztelő János alakja (HAFENSCHER 2010, 336. o.). Az énekszöveg alapja Melanchthon *Aeterno gratias Patri* című, Keresztelő Jánosról szóló himnusza (WACKERNAGEL 1: 455), melynek tartalmát Herman tíz versszakos éneke meglehetősen pontosan követi. A magyar szövegverzió – törekedve a tömörségre – az első két versszakot összevonta, a Krisztus előtt utat készítő hírhozóról szóló kezdőstrófa így mottószerűen összefoglalja az egész ének mondanivalóját. A harmadik versszak a jánosi kijelentést verseli meg: „Íme, az Isten Báránya, aki elveszi a világ bűnét!” (Jn 1,29) Nyitóképe – „Ujját kinyújtja láttára” – a képzőművészetből is ismert, a szenvedő Krisztusra mutató ábrázolásmód szövegi megjelenítése (BALDERMANN–HEINRICH 2002, 76. o.).

Matthias Grünewald: *Isenheimi szárnyas oltár* (16. sz.), részlet

A *Sonntagsevangelia* egyes darabjaihoz Herman kottát is közölt, e dallamok közül többet ő maga szerzett, illetve alakított meglévő minta alapján (például: EÉ 156; 217) (FEKETE 2015, 47., 84. o.). A legtöbb ének azonban dallam nélkül szerepel a kiadványban. Az előszóban a következő gyakorlati utasításokat írja a dallamhasználattal kapcsolatban: „Hogy mindenki énekelhesse ezeket az evangéliumokat – még akkor is, ha nem érti vagy nem kívánja megtanulni a lejegyzett dallamokat –, az alábbiakban szeretném bemutatni azt a módot, amellyel bárki énekelheti őket...”⁵ E bevezetőt egy praktikus felsorolás követi, melyben Herman különféle ad notam lehetőségeket kínál szövegeihez azok sorszerkezete szerint.⁶ Úgy tűnik tehát, nem az alkalmazott dallam volt az elsődleges számára, hanem hogy minél többen használhassák énekeit (BALDERMANN–HEINRICH 2002, 76. o.).

A tétel kotta nélkül szerepel a kiadványban, így ehhez is a felsorolt ad notam lehetőségek egyikét lehetett választani. Jelenlegi dallamával Bartholomäus Gesius (1562–1613) zeneszerző kapcsolta össze 1603-as kórusgyűjteményében,⁷ ahol énekünk egy ötszólamú letét szopránjaként szerepel. Gesius a *Christe, du bist der helle Tag* kezdetű, himnuszból formálódott esti ének (EG 469) páratlan ütemű dallamváltozatát vette alapul tételéhez (BALDERMANN–HEINRICH 2002, 76. o.; vö. WENNEMUTH 2004, 14. o.). Feltételezhetően hozzá köthetők az olyan dallami változtatások, mint például az utolsó sor egyszerűsítése, a Gesius-letétből ugyanis hiányzik az esti ének jellegzetes, a mesterdalok stílusára visszavezethető, hosszú záró melizmája (BALDERMANN–HEINRICH 2002, 76. o.; WENNEMUTH 2004, 17. o.). Hármass metruma ellenére a János-ének nem engedi a túlzottan lendületes előadásmódot; a második és negyedik sorban szereplő, a sorpárok végét megnyugtató, elegáns hemiolák is kiegyensúlyozott tempót igényelnek. Különös lebegést ad a tételnek, hogy a felütéses kezdés után a további sorok mind hangsúlyos ütemrészen indulnak. Érdekes, hogy ez a ritmikai játék – a felütéses, illetve ütemhangsúlyon induló sorok váltakozása – Gesius másik dallamában is megfigyelhető (*Feltámadt Isten szent Fia*, EÉ 218).

Már kihuny a szép nap fénye

A *Sonntagsevangelia* kötet végén olyan énekek is helyet kaptak, amelyek nem illeszkednek szorosan a perikóparendbe, ilyen például Herman két napszaki éneke – a *Die helle Sonn leucht’ jetzt herfür* (EG 437) és a *Hinunter ist der Sonne Schein* (EG 467) –, melyek közül az *Első próbafüzet* a *Már kihuny a szép nap fénye* kezdetű esti éneket ismerteti meg velünk (PF 05). A kezdőstrófa szövegi alapja a Keresztelő János-ének dallami mintájaként már említett himnusz, a *Christe, qui lux es et dies* (WACKERNAGEL 1: 121; vö. EÉ 109) kezdőstrófája, amely a sötétséget elűző Krisztust állítja a mondanivaló középpontjába (BRAUN 2014, 86. o.). A további három versszakban pedig Luther esti imádságának gondolati íve követhető: az imádságot indító hálaadás, a bűnbocsánatért való könyörgés, végül az őrzőangyal képe. A szöveg emellett további bibliai párhuzamokat is tartalmaz. A sötétségben való tévelygés (1. vsz.) az ézsaiási próféciával kapcsolható össze: „A nép, amely sötétségben jár, nagy világosságot lát” (Ézs 9,1);

⁵ „Damit ein Jeder diese evangelia singen könne, ob er gleich die Melodien, so dar bey genotiret nicht verstehet oder lernen mag, Wil ich hiermit darneben anzeigen auff welche weise sie jederman singen könne...” WOLKAN 1895, 13. o. (Ford. F. A.)

⁶ A négysorosokhoz például az *Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort* vagy a *Veni Redemptor gentium*, a hétsorosokhoz pedig többek között a *Nun freut euch, lieben Christen g’mein* vagy az *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* énekcímek szerepelnek lehetséges dallamként. WOLKAN 1895, 13. o.

⁷ GESIUS, Bartholomäus: *Enchiridium Etlicher Deutschen vnd Lateinischen Gesengen*. Frankfurt/O., 1603.

a harmadik versszak szóhasználata – „und rechn es unsrer Seel nicht zu” – pedig a 130. zsoltárt idézi: „Ha a bűnöket számontartod, Uram...” (Zsolt 130,3) (uo. 87. o.).

Énekeskönyvi előfordulásait vizsgálva nem beszélhetünk egységes dallamhasználatról. Herman a *Wo Gott zum Haus nicht gibt sein Gunst* (ZAHN 1: 305) kezdetű zsoltárparafrázis dallamát javasolta esti énekéhez, a későbbiekben mégis az *Erhalt uns Herr bei deinem Wort* és az *O Jesu Christ, meus Lebens Licht* ad notam utalásokkal fordult elő (BRAUN 2014, 89. o.). Ma használatos dallama csak a 19. század közepétől került az énekeskönyv-szerkesztők látótérbe. Ekkor a restaurációs folyamatoknak köszönhetően eleinte kóruskötetekbe, majd énekeskönyvekbe is felvételt nyert, a 20. századi német énekeskönyvekben pedig már egységesen rögzült ez az igen szerencsés szöveg–dallam párosítás (uo.). Szerzője a weimari tanár, kántor és zeneszerző, Melchior Vulpius (1570–1615), aki négyszólamú kórusletétként jelentette meg azt 1609-es gyűjteményében.⁸ Dallamához egy zsoltárparafrázist, Burkart Waldis lelkésznek a 124. zsoltárra íródott *Es muß die ganze Christenschar* (ZAHN 3: 571) című énekét vette alapul (FORNAÇON 1955, 118. o.). Waldis 1553-ban a teljes zsoltároskönyvet megverselte,⁹ és dallamokat is rendelt hozzájuk (uo. 119. o.). Vulpius valószínűleg ismerte ezt a gyűjteményt, s az ő leleményességének köszönhető a találó szöveg–dallam társítás: a napnyugta és a jellegzetes kvint-esés összekapcsolása. Bizonyára nagyon megragadta őt ez a Waldis-dallam, mert kezdősorát változtatás nélkül vette át, s a továbbiakból is sok inspirációt merített (uo.).

USUTUNNISTUS Rihe Ridbeck

Mi-na u-sun Ju-ma-las-se, köi-ge-väe-lis-se I-sas-se, tae-va ja maa Loo-jas-se.

Ja Jee-su-ses-se Kris-tu-ses-se, Te-ma ain-sas-se Po-jas-se, Mei-e Is-san-das-se.

Waldis és Vulpius dallamának összehasonlítása¹⁰

⁸ VULPIUS, Melchior: *Ein schön geistlich Gesangbuch*. Jena, 1609.

⁹ WALDIS, Burkart: *Der Psalter In Neue Gesangs weise und künstliche Reimen gebracht*. Frankfurt/M., 1553.

¹⁰ FORNAÇON 1955 alapján kottaszerk. F. A.

Mindkét dallam modális keretekben mozog, a zsoltárparafrázis eol, az esti ének pedig dór. Azonban míg Waldis dallama nem lépi túl a modalitás határait, addig Vulpius a barokk jellegzetes stílusjegyeit is alkalmazza: hármashangzat-felbontást, vezetőhangot, valamint áriaszerű elemeket. Ezek mindegyike a modern hangzást segítik elő. Izgalmas megfigyelni, hogy a harmadik sor fríges kadenciája miként kap új színt Vulpiusnál a dór domináns irányába való elmozdulással. Összességében elmondható, hogy már Waldis plasztikus dallama is mestermű a maga nemében, Vulpiusnak pedig sikerült azt korszerű zenei köntösben új életre keltetni (FORNAÇON 1955, 120. o.).

Az Úr nevében indulunk

Az 1562-ben posztumusz megjelent kötet hetvenöt, addig kiadatlan darabja között kapott helyet Herman zárándokéneke, amelyet az első próbafüzet Áldás című fejezetében találunk *Az Úr nevében indulunk* címmel (PF 036). Az *In Gottes Namen fahren wir* gyökerei századokra nyúlnak vissza: közvetlen mintaként az azonos című, 15. századi leis-ének (WACKERNAGEL 2: 678) szolgált Herman számára (DRÖMANN 2004, 29. o.). Dallamát ma elsősorban Luther tízparancsolat-éneke (EÉ 433) révén ismerhetjük, ám annak eredeti szövegi kapcsolata a leis-ének.¹¹ Kezdősora azonban még ennél is régebbi múltra tekint vissza. Ez az egyetlen sor önálló formában a középkortól fogva a keresztes lovagok egyik közismert kiáltása (Ruf) volt (uo.). Feljegyzéseit már 13. század végi kéziratokban is megtaláljuk (MÜLLER-BLATTAU 1935, 65. o.). Ez az ősi formula később további sorokkal bővült, valamint Kyrie-záradékkal egészült ki (DRÖMANN 2004, 30. o.).

A jellegzetes kezdősort és a versszakok Kyrie zárósorait is megtartva írta meg Herman saját zárándokéneket, melynek tartalmát ószövetségi párhuzamokkal is gazdagította. Gondolatmenetében az egyiptomi kivonulást állítja elének példaként, s kéri Istent, úgy segítse a zárándokokat, „Mint egykor népét vezette, / Szolgásgából kimentette” (1. vsz.). A vezérlő angyal képe a mózesi igehelyhez kapcsolódik: „Íme, én angyalt küldök előtted, hogy megőrizzen az úton, és bevigyen arra a helyre, amelyet kijelöltem.” (2Móz 23,20) (Uo. 31. o.) A versszakokat záró „Kyrieleison”, illetve „Szánj meg, Urunk!” nemcsak formailag, hanem tartalmilag is fontos: minden utunkban Isten irgalmára szorulunk (uo. 32. o.).

„Egy tanítómester tudjon énekelni, máskülönben nem becsülöm”

A jól ismert idézet az *Asztali beszélgetésekből* való (LVM 8: 175. o.), s ha volt olyan tanáregyéniség, aki megfelelt a reformátor által elképzelt pedagógusideálnak, akkor a joachimstali tanár bizonyosan ilyen volt. Hagyatékát tanulmányozva hitében és hivatásában is elkötelezett tanítómester alakja rajzolódik ki előttünk. Egy nagyhatású tanáregyénisége, akit sem a szakmai viszályok, sem pedig betegsége nem tántorított el élethivatásától: a gyermekek hitbeli nevelésétől. Szülővárosa, Altdorf bei Nürnberg ma is büszkén emlékezik neves szülöttére, s Jáchymov városa is tisztelettel őrzi Nikolaus Herman tanár és Johann Mathesius lelkész emlékezetét, hiszen a reformáció jáchymovi sikere nem kis részben az általuk végzett, elkötelezett szolgálatnak volt köszönhető.

¹¹ Az 1524-es Erfurti Enchiridionban a *Dies sind die heiligen zehn Gebot* című énekhez kapcsolódva található a dallam kottával, fölötté nótajelzésként a leis-ének címével.

„My dearest little children, the hymnal shall be yours”

Nikolaus Herman's Hymns in the Test Booklets

- The 16th-century hymn writer Nikolaus Herman (c. 1500–1561) left behind 176 hymns, of which only three are included in the Hungarian Lutheran hymnal. As part of the ongoing renewal of the hymnal, the *Test Booklets* (Próbafüzet 1–2) propose the inclusion of three additional hymns by Herman, which would further enrich the Hungarian Lutheran hymn-singing tradition. This article offers an analysis of these three hymns, with particular attention to their textual and melodic contexts and backgrounds.

Keywords: Nikolaus Herman / hymnal renewal / test booklets / hymnology / Hungarian Lutheran hymnal

Hivatkozott művek

Rövidítések

EÉ = *Evangélikus énekeskönyv*. Evangélikus Sajtóosztály, Budapest, 1982.

HEG 2 = HERBST, Wolfgang (szerk.): *Handbuch zum Evangelischen Gesangbuch*. 2. köt. *Komponisten und Liederdichter des Evangelischen Gesangbuchs*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1999.

LVM 4 = LUTHER Márton: *Felelősség a társadalomért*. Szerk. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Budapest, 2014. (Luther válogatott művei 8.)

LVM 8 = LUTHER Márton: *Asztali beszélgetések*. Szerk. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Budapest, 2019. (Luther válogatott művei 4.)

NDB 8 = ELSCHENBROICH, Adalbert: Herman, Nikolaus. In: *Neue Deutsche Biographie*. 8. köt. Duncker & Humblot, Berlin, 1969. 628. o. Web: <https://www.deutsche-biographie.de/gnd118703668.html#ndbcontent>.

PF 1 = BENCE Gábor (szerk.): *Első próbafüzet*. Evangélikus Kántorképző és Egyházzenei Intézet, Fót, 2024.

PF 2 = BENCE Gábor (szerk.): *Második próbafüzet*. Evangélikus Kántorképző és Egyházzenei Intézet, Fót, 2025.

WACKERNAGEL = WACKERNAGEL, Philipp: *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII. Jahrhunderts*. 1–5. köt. Teubner, Leipzig, 1864–1877.

ZAHN = ZAHN, Johannes: *Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder*. 1–6. köt. Bertelsmann, Gütersloh, 1889–1893.

Szakirodalom

BALDERMANN, Ingo – HEINRICH, Johannes 2002. *Wir wollen sing'n ein' Lobgesang*. In: Gerard Hahn – Jürgen Henkys (szerk.): *Liederkunde zum Evangelischen Gesangbuch*. 4. füzet. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. 74–77. o.

BRAUN, Hans-Peter 2014. *Hinunter ist der Sonne Schein*. In: Martin Evang – Ilsabe Alpermann (szerk.): *Liederkunde zum Evangelischen Gesangbuch*. 19. füzet. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. 85–90. o.

DRÖMANN, Hans-Christian 2004. *In Gottes Namen fahren wir*. In: Gerard Hahn – Jürgen Henkys (szerk.): *Liederkunde zum Evangelischen Gesangbuch*. 9. füzet. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. 29–33. o.

- FEKETE Anikó 2015. *Luther-kortársak énekei az 1982-es Evangélikus énekeskönyvben*. Doktori értekezés. Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Budapest.
- FORNAÇON, Siegfried 1955. Hinunter ist der Sonnen Schein. *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie*, 1. évf. 118–120. o.
- HAFENSCHER Károly 2010. *Liturgika. A keresztény istentisztelet protestáns megközelítésben, ökumenikus szellemben*. Luther Kiadó – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszéke, Budapest.
- MÜLLER-BLATTAU, Joseph 1935. In Gottes Namen fahren wir. Studie zur Melodiegeschichte des altdeutschen Fahrtenliedes. In: Hans Joachim Zingel (szerk.): *Festschrift Max Schneider zum 60. Geburtstag*. Schneider, Halle. 65–73. o.
- RÖSSLER, Martin 2001. *Liedmacher im Gesangbuch. Liedgeschichte in Lebensbildern*. Calwer Verlag, Stuttgart.
- SRÉTER Ferenc (szerk.) 1944. *Doktor Luther Márton Nagy kátéja*. Evangéliumi Kiadó, Budapest.
- WENNEMUTH, Heike: *Christe, du bist der helle Tag*. In: Gerard Hahn – Jürgen Henkys (szerk.): *Liederkunde zum Evangelischen Gesangbuch*. 9. füzet. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2004. 41–47. o.
- WOLKAN, Rudolf (szerk.) 1895. *Die Sonntags-Evangelia von Nicolaus Herman (1561)*. F. Tempsky, Prága.